

- b) bibliografický odkaz na elektronickou seriálovou publikaci (časopis):

Pro-Fil [online]. Brno: Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Katedra filosofie, 2000- [cit. 2004-10-07]. Dostupný z WWW: <<http://profil.muni.cz>> ISSN 1212-9097.

- c) bibliografický odkaz na článek z elektronického časopisu: Jastrzemska, Zdeňka. Proč vysvětlení není argument. *Pro-Fil* [online]. 2004, roč. V, č. 1 [vyšlo 2004-05-18; cit. 2004-10-07]. Dostupný z WWW: <http://profil.muni.cz/01-2004/jastrzemska_vysvetleni.html>

- d) bibliografický odkaz na výzkumnou zprávu, výsledky projektu apod. dostupné on-line:

The Gallup Organization [Česká republika]. *Výzkum v rámci projektu „Společná jízda“ – Tisková zpráva z 16. ledna 2003* [online; rok zpracování 2002]. Dostupný z WWW: <<http://www.gallup.cz/projekty>>

6. Strategie a taktika psaní odborného textu

V následujících doporučeních vycházím především ze své profesní praxe, a to jak v roli odborného pracovníka a tedy autora odborných textů, tak v roli pedagoga, k níž patří vedení a posuzování textů nejrůznějšího druhu – od krátkých seminárních prací přes práce bakalářské, magisterské a rigorózní až po disertační. Doporučuji, co se mi osvědčilo jako autorce, a předkládám rady, které dávám studentům. Pokud měli studenti, jejichž práce jsem doposud vedla, alespoň minimální předpoklady k odborné práci (brali studium vážně a něčemu se naučili) a pokud měli vůli napsat dobrou práci (byli ochotni věnovat jí určité úsilí a čas), vedla níže uvedená strategie k úspěchu. V žádném případě však nechci tvrdit, že úsilí mých studentů je korunováno úspěchem, jen drží-li se níže uvedených doporučení. Nemálo z nich napsalo výborné práce, aniž jsem jim k tomu, jak postupovat, musela seabeměně radit. Přístupů a postupů, jak napsat dobrý odborný text, je nepochybně více. Zde předkládám ten, který považuji za nejvhodnější pro začátečníky, jimž především jsou následující rady určeny.

Psaní odborného textu je relativně dlouhý proces, jehož délka souvisí s tématem a rozsahem práce. Nicméně, ať píšeme několikostránkovou seminární práci, nebo několikasetstránkovou knihu, postupujeme v následujících krocích:

1. Formulace problému, rozhodnutí o metodě -> projekt práce.
2. Přehled o stavu bádání v dané oblasti -> rešerše.
3. Formulace hypotéz, sběr a analýza dat -> základní zjištění.
4. Předběžná osnova -> „maketa“ textu.
5. Práce na textu -> koncept (pracovní verze) textu.
6. Druhá (a další) verze textu -> konečná verze z hlediska struktury a obsahu.
7. Editace (formální úpravy) -> definitivní text.

Z přehledu je zřejmé, že vlastní psaní představuje zhruba polovinu práce. Předchází mu badatelská činnost (první čtyři etapy), o jejímž průběhu a výsledcích text referuje. Aby byl výsledek našeho snažení úspěšný a abychom ho dosáhli co nejehospodárněji, to znamená abychom dospěli k zajímavým, novým nebo alespoň podnětným výsledkům a při tom nás to nestálo více námahy a času, než je potřeba, musíme práci nejdříve dobře naplánovat: co nejpřesněji stanovit, čeho se bude týkat, na základě rešerše

zjistit, zda a na co lze v tomto ohledu navázat, a rozhodnout, jak budeme postupovat (jakou zvolíme metodu).

Výzkumný problém (téma práce) musíme volit s ohledem na podmínky, v nichž se nacházíme. To znamená zhodnotit vlastní síly, technické podmínky a čas, který je k dispozici. Výsledkem těchto prvních kroků je plán veškeré práce spojené s napsáním textu – projekt. Teprve na jeho základě se pustíme do vlastního bádání – ať už jde o klasický empirický výzkum (k němuž musíme vypracovat samostatný projekt), či studium literatury. V rámci této fáze formulujeme základní hypotézy, které prověřujeme výzkumem, studiem literatury apod. Výsledkem je soubor jasně formulovaných otázek a odpovědí, základní materiál pro text. Než ho však začneme psát, měli bychom mít alespoň rámcovou představu o tom, jakou bude mít text strukturu, tj. co vše do něho zahrneme a jak budeme postupovat ve výkladu. Výsledkem těchto úvah je maketa práce – její podrobnější struktura se základními tvrzeními. Jde vlastně o podrobný plán zamýšleného textu. Teprve potom začneme psát. Ve chvíli, kdy jsme text dopsali, máme před sebou první, pracovní verzi (tzv. koncept) textu, kterou je třeba propracovat z hlediska sdělnosti a srozumitelnosti (revize) a také po stránce formální (editace).

Uvedené členění vychází ze zkušeností prověřeného a pro někoho možná překvapivého zjištění, že zpravidla nevede k úspěchu, píšeme-li odborný text sekvenčně od úvodu k závěru. Měli bychom ho psát celý najednou, a to v tom smyslu, že při jeho psaní jej musíme mít na mysli jako celek. I zkušený autor si nejprve udělá pár poznámek v podobě základních tezí a rozmyslí si, v jakém pořadí je čtenářům předloží. Načrtne si tím vlastně základní maketu celého textu a při psaní prvních vět vcelku přesně ví, jak a k čemu chce v závěru dospět. Dříve než sedne ke psaní, má celý text v základních bodech dobře promyšlen. I když někdy při vlastním psaní, zejména kratších textů, postupuje sekvenčně, má vždy před sebou – byť jen pomyslně – text celý. Základní strategie psaní je tak stejná jako v případě aktivního čtení. Abychom rozuměli konkrétním pasážím, musíme se nejdříve seznámit s textem celým. Podobně, abychom napsali srozumitelný text, musíme jednotlivé pasáže psát s ohledem na celek.

Začátečníci však mívají sklon začít psát, aniž mají text dobře rozmyšlen. Proviňují se tak proti hlavní zásadě odborného vyjad-

řování, která zní „Rozmysli si, **co chceš říct**, a teprve po řádném ujasnění věci o ní piš“ [Sgall, Panevová 2004: 15, zvýrazněno v originále]. Uprostřed psaní pak mnoho z nich přijde na to, že původní teze nebyly dobře promyšlené, a teprve tehdy si uvědomí, kolik problémů bude ještě nutné vyřešit. Často zjistí, že potřebují jiné podklady, než shromáždili, nebo až při pilování logické struktury textu pochopí, že výzkumnou otázku měli formulovat zcela jinak. Je proto lepší postupovat globálně, tj. budovat celý text najednou od stručných tezí v projektu jejich postupným rozvíjením a opakovanou restrukturačím v maketě. Postupujeme-li sekvenčně, může se stát, že máme text z poloviny napsán a náhle zjistíme, že se dál neheme z místa, nezačneme-li znova a zcela jinak. Značnou část textu, ne-li celý, pak musíme přepsat a výsledky dosavadní práce zahodit. Při globálním přístupu je větší naděje, že jednotlivé teze včas přeformulujeme a nebudeme se později muset vzdávat rozsáhlých pasáží, které nás stály mnoho času a námahy.

Při práci na projektu studenti nezřídka zjistí, že jejich původní záměr byl nejen velmi mlhavý, ale navíc příliš smělý a tudíž zcela nerealistický. Povinnost zpracovat projekt je donutí tyto mlhavé a příliš obecné a často megalomanské představy zužovat, zpřesňovat a činit strážlivějšími. Uvědomí si také, že se nemohou řídit pouze svým zájmem. Ne vše, co je zaujalo, lze zvládnout v daném čase a rozsahu. Nehledě k tomu, že výběr dle zájmu, jak připomíná Duffková, je často spíše emocionální než racionální a student nakonec může zjistit, že o dané problematice měl zkreslené představy a že ho vlastně nezajímá [Duffková 1984: 46].⁶⁹ Je-li projekt zpracován jen formálně, může se stát, že k tomuto zjištění student dospěje natolik pozdě, že už nezbyvá než práci na téma, které ho vůbec nezajímá, či dokonce otravuje, dokončit. Není třeba rozvádět, jakou úroveň taková práce mívá.

První a nejušpornější verze textu je v projektu. Jeho definitivním a podrobným plánem je maketa. Navrhovaný postup jistě není jediný možný. Je však užitečným východiskem do té doby, než začátečník dospěje k vlastní „technologii“ psaní. Podle mých

⁶⁹ Podobně nebezpečná jsou také nejrůznější módní témata. Například se ukáže, že na první pohled atraktivní téma „čas a prostor v postmoderně“ je vlastně velmi abstraktním problémem, ačkoli si student myslel, že se bude zabývat světem, v němž žije.

zkušeností je výhodné začít postupem, který už někdo vyzkoušel jako schůdný, a ten pak přizpůsobit svým individuálním potřebám a předpokladům. Lze se tak vyvarovat trpkých zklamání a omylů, které mohou být tak fatální, že jejich náprava vyžaduje mnoho času a sil (pokud je vůbec možná). Rady a doporučení předkládám v pěti oddílech. V prvním se věnuji projektu a rešeršní práci, v druhém vysvětlím, co to je maketa textu, jaký je její smysl a jak vzniká. V třetím oddíle ukáži, co je cílem obsahové revize pracovního textu, a ve čtvrtém shrnu, na co vše je třeba myslet při závěrečných formálních úpravách, tzv. editaci textu. Důležitou součástí každé odborné stati je abstrakt. Nejběžnějšími typy abstraktu se zabývám v oddíle pátém. Ačkoli své rady a doporučení adresuji začínajícím studentům, výklad strategie a taktiky psaní jsem z didaktických důvodů zaměřila na rozsáhlejší odborné stati, které studenti píší spíše ke konci studia v podobě diplomových (bakalářských nebo magisterských) prací. Při psaní kratších textů (seminárních prací apod.) lze samozřejmě některé etapy vynechat, nebo je minimalizovat. Základní přístup nebo logika je však stejná jako při psaní rozsáhlých odborných textů. Pokusila jsem se to ukázat v několika poznámkách, které tuto kapitolu uzavírají.

6.1 Projekt a rešerše

Práce na projektu a vyhledávání relevantní literatury spolu úzce souvisí. Na počátku bývá nějaký obecnější záměr, který zpřesníme do podoby projektu spolu s tím, jak se seznamujeme s literaturou. Dohledávání literatury obvykle ještě pokračuje ve fázi pořizování a analýzy dat a při konstrukci makety. Projekt bývá povinnou přílohou diplomových prací, rešerše často představuje základ samostatné kapitoly v podobě tzv. anotované nebo kritické rešerše následující za úvodem. Práci na rešerši zahajujeme spolu s projektem a prolíná celou přípravnou fází (včetně konstrukce makety).

Žádnou odbornou práci si dnes nelze představit bez projektu. V praktickém životě je třeba jej zpracovat všude tam, kde žádáme o peníze nebo placený čas. Bez projektu nelze získat potřebné finance pro výzkum ani schválení zabývat se určitým problémem v rámci pracovních povinností, nezískáme nakladatelskou smlou-

vu atd. V projektu by měl zadavatel, tj. ten, kdo práci financuje, nalézt informace dávající jistou záruku, že odborník nebo výzkumný tým, který bude problém řešit, má své plány dobře rozmyšleny a lze reálně předpokládat, že je možné je dovést k předpokládaným výsledkům. Projekt je dále nezbytný všude tam, kde spolupracuje více lidí, a proto je třeba jejich úsilí koordinovat, aby pokud možno hladce směřovalo k vytčenému cíli – je základním nástrojem řízené spolupráce a účinné komunikace. Jinými slovy, projekt musíme předložit všude tam, kde uskutečnění našich záměrů nestojí na nás samých, kdy potřebujeme nějaké zázemí nebo spolupráci.⁷⁰ V projektu všichni zúčastnění naleznou informace o cílech a záměrech společné práce, o tom, jakou cestou se k nim chce dospět a co vše je k tomu potřeba.

V podobné situaci se nachází student, který má napsat diplomovou práci. Není ve svém úsilí sám, protože má povinnost spolupracovat s konzultantem (vedoucím práce), jenž je za konečný výsledek spoluodpovědný. Projekt diplomové práce proto lze chápat jako svého druhu smlouvu mezi studentem a konzultantem, v níž se student zavazuje, že bude postupovat určitým způsobem, a konzultant k tomu, že bude-li se tohoto postupu student držet, pomůže mu práci dovést k úspěšné obhajobě. Dobře zpracovaný projekt je zárukou pro studenta i konzultanta, že cíl práce (výzkumná otázka) je stanoven realisticky – že student má potřebné schopnosti, znalosti a podmínky k tomu, aby jej splnil. Zároveň představuje plán, který je dobré mít pro každý odborný text (tedy i pro seminární práci).

V odborné praxi se projekty textů zpravidla nevyžadují. Psaní statí je její samozřejmou součástí a texty mnohdy vyplynou z dosavadního bádání, k jehož jednotlivým etapám vždy nějaký projekt existoval. Studentské texty však často z žádné takové výzkumné práce nevycházejí; tou je vlastně samo psaní textu. Je proto užitečné, jsou-li studenti nuceni projekt vypracovat a věnují-li mu přiměřenou pozornost a péči. Podle mých zkušeností však řada z nich přistupuje k této povinnosti (tj. zpracovat projekt a předložit ho ke schválení) se značnou nechuť. Nežřídká ji považují za jakýsi byrokratický rituál, jehož smysl jim uniká. Mají

⁷⁰ Určitý projekt je dobré mít, alespoň v náznaku, pro každý dlouhodobější úkol, který jsme si stanovili.

proto sklon se této povinnosti co nejrychleji zhostit v podobě velmi formálního a tudíž zcela neúčinného a potom skutečně zbytečného projektu. Pokud je takto odbylý projekt přijat, pustí se jeho autor rovnou do čtení doporučených titulů a zároveň si začne pořizovat podrobné výpisky, aniž má před sebou jasný cíl, plán a přesnější představy, v co má jeho snažení vyústit. Takový postup téměř zákonitě končí ve slepé uličce a často se stane, že mnoho poctivé práce přijde vniveč. Student prostuduje třeba i stovky stránek literatury a pořídí si desítky stran poznámek, a náhle pochopí, že na jejich základě k žádným konzistentním závěrům, o nichž by mohl napsat smysluplnou práci, nedospěje.⁷¹ Navíc ještě ke své hrůze zjistí, že kniha, jejíž shánění několikrát odložil, je vypůjčena (a je na ni několik záznamů), přičemž se ukázalo, že je pro daný problém klíčová, a práce má být odevzdána za několik dní.

Spíše než projekt sám je často důležitější proces, který k němu vede. Ten zvyšuje účinnost námahy, kterou do psaní textu vkládáme. Je třeba zdůraznit, že struktura (a často i konkrétní obsah) konečné verze textu se od původních představ, takže i od projektu, značně (někdy zcela diametrálně) liší. To však neznamená, že úsilí vynaložené při jeho zpracování bylo plýtváním sil a času. Projekt dává procesu psaní řád a směr, a to i v tom případě, prodělá-li v důsledku průběžných modifikací zásadní změny. Ačkoli se v zásadě (spíše implicitně) předpokládá, že k určitým změnám dojde, měly by to být vždy změny řádně promyšlené a především opřené o přesvědčivé argumenty. Někdy se pochopitelně stane, že se student v průběhu psaní diplomové práce rozhodne zcela změnit téma. Na takové situace studijní řády zpravidla pamatují a za určitých podmínek je to možné. Takovému rozhodnutí by však měla předcházet zralá úvaha, což znamená nový projekt. K rozhodnutí změnit téma může dojít z řady důvodů, v pozadí však nejčastěji stojí odbylý projekt původní. I taková zkušenost může být užitečná, pokud si student uvědomí, v čem udělal chybu. Nový projekt bývá daleko kvalitnější. Nicméně projekt je do

⁷¹ Je to stejná chyba, jakou dělávají studenti v dotazníkovém šetření, kdy bez projektu začnou „tvorit“ dotazník nebo pořizovat rozhovory, aby pak při jejich zpracování zjistili, že se zapomněli zeptat (případně pozorovat) na řadu věcí, bez jejichž znalosti neumí sebraná data rozumně interpretovat a nejsou tedy na jejich základě s to odpovědět na vůbec žádnou výzkumnou otázku.

jisté míry závazný, a rozhodne-li se jej autor zásadně změnit, měl by to vždy projednat s konzultantem, který také posoudí, zda jde o natolik zásadní změnu, že je skutečně třeba napsat projekt nový.

Už bylo řečeno, že při zpracování projektu musí student především zvážit, zda si stanovil zvládnutelný cíl a zda má podmínky i předpoklady k tomu, aby jej splnil. Ukáže-li se například, že k danému tématu sice existuje dostatek zajímavých prací, avšak pouze v jazyce, v němž čte s velkými obtížemi, nebo že většina základních prací není k dispozici v žádné snadno dostupné knihovně, je třeba se takového tématu vzdát. Dříve než padne definitivní rozhodnutí, je také nutné se alespoň rámcově seznámit s podklady, o něž se má práce opírat. Může se třeba stát, že všechny čtyři práce na určité téma, které měl student v plánu využít, si jsou podobné jako vejce vejci a na jejich základě lze napsat maximálně dvacetistránkový text, předepsáno je však stran padesát. Kromě jazykových znalostí, dostupnosti a charakteru plánovaných podkladů je proto také třeba vzít v úvahu požadovanou délku textu. Dovednost napsat text požadovaného rozsahu patří k vysokoškolské kvalifikaci a většina lidí se jí musí učit. Studenti, kteří tyto požadavky pedagogů po celé studium obcházejí, jsou pak na jeho konci v nevýhodě, protože nemají žádné zkušenosti s tím, jak plánovat text určitého rozsahu. Zvážit je ovšem třeba i některé osobní předpoklady, zda je student na příklad spíše teoretik, nebo empirik. Měl by také přemýšlet o tom, zda k danému tématu absolvoval potřebné kursy, a konečně by se měl ujistit, že práce nebude vyžadovat více času, než je k dispozici, pokud ho rozumně využije. Má-li být čas rozumně využit, je nutné jednotlivé etapy podrobně naplánovat.

Nejprve je dobré se zamyslet nad čtyřmi základními okruhy otázek. Jakmile máme v tomto ohledu jasno, je projekt v zásadě hotov. Znamená to si ujasnit:

1. Čím se budeme zabývat: jaký problém chceme řešit (na jakou otázku chceme odpovědět)?
2. Na co lze v tomto ohledu navázat? Nakolik a v jakém směru se už problémem někdo zabýval (jaká literatura je k dispozici)?
3. Jak budeme problém řešit (kde a jak budeme hledat odpověď)?

4. Kolik máme k dispozici času a jak si jej rozvrhneme (případně kolik máme k dispozici peněz a jak jich využijeme) a jaký je požadovaný rozsah práce?

Odpověď na první otázku mají studenti sklon podceňovat zejména v těch případech, kdy si vybírají z vypisovaných témat, jejichž zadání zpravidla zahrnuje formulaci problému a základní (výchozí) literaturu. Taková situace na první pohled vypadá, že odpověď je už dána. Za určitých okolností tomu tak skutečně může být. Studentské texty zpracované na základě takto přesného stanovení úkolu však podle mých zkušeností bývají mnohdy ty nejproblematičtější. Je to proto, že student s formulací problému a navrženou cestou jeho řešení nebývá zcela ztotožněn, což později komplikuje komunikaci mezi ním a konzultantem. V modelové situaci se zhruba uprostřed práce odchýlí od konzultantových představ, což ho zažene do slepé uličky, a přijde se zeptat, jak z ní ven. Konzultant mu ovšem jen zřídka dokáže poradit něco jiného, než aby se vrátil k původnímu záměru, tedy zpravidla k tomu, čemu se chtěl student vyhnout. Je to pochopitelné, vypisoval problém s určitou představou, jak ho řešit, student však nakročil k řešení jinému, které konzultant buďto považuje za scestné, nebo prostě neodpovídá jeho způsobu myšlení. V obou případech však sotva dokáže poradit, jak po nově nastoupené cestě pokračovat. V lepším případě diplomant nakonec práci nějak dokončí a horko těžko obhájí, nicméně v něm může zůstat pocit nespravedlnosti plynoucí z přesvědčení, že to byl konzultant a nikoli on, kdo selhal.

V čem tedy vlastně spočívá role konzultanta? Konzultant je odborný poradce, který za rady, jež podává z titulu své odbornosti, ručí. Je proto spoluodpovědný za ty aspekty anebo části práce, které přímo vycházejí z jeho doporučení a připomínek. Není však doslova spoluautorem práce, která je především dílem diplomanta, jenž může očekávat a požadovat pouze rady, tj. odpovědi na jasně formulované otázky. Nelze si například představovat, že konzultant bude vyhledávat potřebnou literaturu. Spíše poradí, kde relevantní literaturu hledat nebo kde s hledáním začít. Konzultant by měl umět poradit, který z titulů, jež student našel, bude pravděpodobně pro práci přínosný a který lze opomenout, zda v bibliografii nechybí nějaká základní práce apod. Měl by také diplomanta upozornit, jaké schopnosti a předpoklady splně-

ní cíle, jež si vytkl, vyžaduje. Své schopnosti však student musí zhodnotit sám. Konzultant by konečně měl posoudit, nakolik realistický je časový harmonogram (případně finanční rozpočet) a zda zvolené téma a jeho zpracování odpovídá požadovanému rozsahu práce. Konečná rozhodnutí a odpovědnost za ně jsou však na diplomantovi. Výjimkou je situace, kdy konzultant svoji ochotu vést určitou práci (a schválení projektu) podmíní nějakým konkrétním požadavkem. Za ten pak nese plnou odpovědnost on.

Témata prací však bývají většinou vypisována v obecné rovině, čímž je studentům ponechán prostor, aby je mohli přizpůsobit svým schopnostem a naturelu. Řada z nich si však často neuvědomí, že téma je příliš obecné a je třeba je zpřesnit, nebo se snaží konzultanta „dotlačit“ k tomu, aby tuto práci udělal za ně. Argumentují tím, že se v problematice ještě nevyznají a že proto nemohou formulovat smysluplnou otázku atd. Pokud pedagog podlehne a vágní projekt odsouhlasí, nebo autorovi detailně poradí, anebo dokonce projekt „dopracuje“ sám, ušetří si sice přesvědčování, které je vždy náročné na čas i nervy, daleko více času a nervů však potom ztratí, odhodlá-li se pomoci autorovi vyjít ze slepé uličky, o níž jsem hovořila výše. Nejvíce však na pedagogovu dobrou vůli doplatí student. Je proto především v jeho zájmu, aby zpracování projektu věnoval dostatek času a péče a plán si ušil na míru.

Formulovat výzkumný problém je nevhodnější až po povšechném zmapování literatury vztahující se k danému tématu. Nejprve je proto vhodné se rámcově seznámit s tím, jaká literatura (výzkumy) k určitému tématu existují a nakolik jsou k dispozici. Práci na projektu tedy zahajujeme výzkumem v knihovně a na internetu. Takový výzkum zpravidla zabere maximálně týden a pomůže dát původně jen velmi mlhavým představám o tom, čím se chceme zabývat, jasnější kontury.

V této souvislosti považuji za nutné říct několik slov o internetu. V první řadě je třeba zdůraznit, že internet je dobrý sluha jen tehdy, zaujmeme-li k němu dostatečně skeptický a kritický postoj. Studenti, kteří běžně používají internet, mají ve své většině sklon brouzdáním nahrazovat návštěvu knihovny. Je to v zásadě pohodlné, zejména má-li člověk připojení doma nebo na koleji. Není třeba se nikam trmácet, vést v patrnosti úřední hodiny, do-

hadovat se s knihovníky, hledat v katalozích a listovat ve stozích odborných časopisů. Z pohodlí domova lze vyhledávači zadat několik hesel, a zejména když nám nečiní potíže číst v angličtině, může být projekt hotov i za jeden večer. Má to však svá úskalí.

Internet je bezpochyby užitečným zdrojem informací, pokud ho ovšem využíváme jako jeden ze zdrojů informací. Jinak za pohodlí zaplatíme neověřenými nebo jednostrannými (hodnotově zatíženými) informacemi. Spolehne-li se výlučně na informace z internetu, děláme základní chybu v tom, že opouštíme odbornou komunitu a přecházíme do daleko pestřejšího společenství sdružujícího vedle odborníků skutečných i samozvané, kteří často trpí mesiášskými komplexy a předkládají deformované informace, aby ukázali, že na nejrůznější neduhy světa znají zaručený lék. Mnoho „informací“ sem také umísťují naprostí laici. Na internetu jistě nalezneme i řadu kvalitních a seriózních údajů a textů, které zde zveřejňují opravdoví odborníci. Významná odborná periodika zde zveřejňují starší tituly v různých archivech, odkud si je lze stáhnout, a existují i odborné internetové časopisy. Problém je však v tom, že všechny tyto zdroje informací jsou na internetu umístěny v zásadě nahodile a nesystematicky. Internetová veřejnost je rozhodně daleko svobodnější než odborná, v jejímž rámci se komunikace řídí řadou formálních požadavků, které jsou sice na první pohled svazující, avšak v mnoha ohledech užitečné. Začátečník nedokáže oddělit „zrno od plev“, a je proto žádoucí, aby informace získané pomocí internetu konzultoval s pedagogem a konfrontoval s odbornou knihovnou.

Materiály, které u nás ve většině knihoven nalezneme, sice nebývají vždy nejaktuálnější, zato jde o materiály spolehlivé a systematicky uspořádané. Bez odborné knihovny se neobejdeme, zejména děláme-li si o určité tematice teprve přehled. Lze samozřejmě začít na internetu a na základě informací, které tam získáme, výzkumný záměr zpřesnit. Potom bychom ovšem měli navštívit odbornou knihovnu a hledat základní literaturu k danému problému, bez jejíž znalosti v odborné obci (tzn. před pedagogem, jenž práci zadal, či při obhajobě) neobstojíme a o níž jsme z nejrůznějších důvodů nenalezli na internetu ani zmínky. Nebo naopak, po výzkumu v knihovně je určitě užitečné se „poradit“ také s internetem. Možná zde budou ke stažení některé starší statí nebo texty, které nejsou v našich knihovnách k dis-

pozici, možná zde nalezneme odkaz na nějaký nový titul, nějaký nápad apod. Začneme-li však v knihovně a provedeme-li výzkum pečlivě, spíše se vyhneme nebezpečí, že se vydáme cestou, o níž se běžně ví, že nikam nevede, nebo že opomeneme nějaké stěžejní dílo apod.

Odbornými knihovnami jsou knihovny vědecké, tj. kromě Základní knihovny Akademie věd Národní knihovna, knihovny jednotlivých vědeckých ústavů, dále knihovny univerzit a jejich fakult a knihovny ostatních výzkumných ústavů. Pro studentské práce je dostatečným východiskem fakultní knihovna, kde lze zjistit, kterých dalších prací bude zapotřebí, ale v dané knihovně nejsou k dispozici. Užitečné je také využít centrálního katalogu Národní knihovny, který je též na internetu. V něm lze zjistit, zda je hledaná práce v některé z knihoven na území našeho státu. Pokud ne, lze ji objednat prostřednictvím mezinárodní výpůjční služby (v Národní knihovně, Základní knihovně AV, v krajských vědeckých knihovnách a možná i v některých jiných). Je však třeba počítat s tím, že to bude něco stát (rozhodně však daleko méně, než kdybychom knihu kupovali), že na knihu můžeme čekat i dva měsíce a že nám ji půjčí pouze prezenčně.

Není snad třeba zdůrazňovat, že začneme v knihovně, která má k dané problematice nejbliže. Hodláme-li psát práci z estetiky a vypravíme se do ekonomické knihovny, protože je za rohem, či z jiného pragmatického důvodu, nemělo by nás překvapit, že v lepším případě zde nenalezneme žádnou použitelnou literaturu, v horším případě nějaké práce sice nalezneme, sotva však půjde o relevantní výběr. Nechci tím popírat skutečnost, že často nějakou obtížně dostupnou knihu nalezneme někde, kde bychom ji ani v nejmenším nečekali (třeba výzkumnou zprávu o výzkumu sociálních sítí v knihovně Ústavu pro teorii informací a automatizace), je to ale spíše náhoda, rozhodně ne pravidlo.

Výzkumem v knihovně začínáme porizovat rešerši. Slovo rešerše pochází z francouzského slovesa *rechercher*, které znamená hledat, pátrat, vyhledávat. Rešerše je výsledek pátrání po relevantní literatuře vztahující se k problému, který chceme řešit. Jde o soupis knih a různých textů vyhledaných na základě tzv. rešeršního dotazu, který se může týkat určitého autora (v takovém případě jde o soupis textů tohoto autora) nebo určitého tématu. Rešeršní dotaz bývá také časově specifikován, to znamená, že se

týká prací v určitém období (například hledáme práce zabývající se problémem sociální spravedlnosti od roku 1990 po ty nejnovější). Vedle těchto dokumentačních rešerší se pořizují také rešerše faktografické, které představují výběr informací týkajících se nějakého tématu (například povodní v roce 2002). Každá větší knihovna poskytuje tzv. rešeršní služby, tzn. že na základě rešeršního dotazu její pracovníci pátrají v knihovní databázi (v předmětových katalogích dle klíčových slov nebo ve jmenných katalogích, jde-li o dotaz týkající se autora). Výsledkem je seznam bibliografických údajů⁷² o vybraných textech. Využit těchto služeb bývá užitečné, a to především ve specializované knihovně, jejíž zaměření je blízké tématu, které nás zajímá, spíše však pro rozsáhlejší texty. Je třeba počítat s tím, že tyto služby nebývají zdarma a že takto získaný seznam bude jen východiskem nebo doplňkem naší vlastní rešeršní práce. Pracovníci knihoven jsou zpravidla odborníci v oblasti informačních systémů, nikoli však v jednotlivých vědeckých oborech.⁷³ To znamená, že texty vyhledávají především (většinou pouze) podle klíčových slov nebo názvů textů. Takto získaný soupis na jedné straně zpravidla zahrnuje i texty, které s tématem, jímž se zabýváme, souvisí jen zdánlivě, a na straně druhé s velkou pravděpodobností nebude obsahovat tzv. skrytou bibliografii⁷⁴. Bez vlastního výzkumu v knihovně se tudíž obejdeme jen zřídka. K tomu, jak konkrétně v takovém výzkumu postupovat, nelze dát detailní návod. Záleží vždy na tématu, na tom, nakolik navazuje na nějaký kurs, co a kolik už student přečetl atd. Předkládám proto jen několik rámcových doporučení, a to na příkladu dvou imaginárních projektů bakalářské práce ze sociologie.

⁷² Bibliografický údaj povinně zahrnuje: jméno autora, název díla, označení vydání (pokud se nejedná o první vydání) a rok vydání; údaje o místu vydání a nakladatelství nejsou v bibliografické citaci povinné, ale mohou být důležité, a proto se většinou uvádějí. Více v kapitole 5.5.

⁷³ Ve specializovaných knihovnách se můžeme setkat i s knihovníky, kteří jsou zároveň specialisty na určitý obor odborných problémů. Narazíme-li na knihovníka specializujícího se v oboru našeho zájmu, musíme hovořit o mimořádném štěstí, na něž v žádném případě nelze spoléhat.

⁷⁴ O řadě knih, které se vztahují k určitému tématu, se lze dozvědět z odkazů. Rešeršní pracovník však zpravidla hledá jen v bibliografických seznamech a tuto „skrytou“ bibliografii nevyužívá.

Dejme tomu, že Honza chce psát o fotbalovém chuligánství. Tuší, že tomuto problému se už někteří sociologové věnovali a že se jím zabývalo několik výzkumů. To je však vše, co o tom ví. Pokud téma „fotbalové chuligánství“ nebylo vypsáno, začne hledat někoho, kdo se jím nebo alespoň nějakým příbuzným tématem zabývá, případně někoho, o kom si myslí, že by o něm z nějakých jiných důvodů mohl něco vědět. Toho se zeptá na výchozí literaturu. Pokud téma sice vypsáno bylo, ale není u něj uvedena základní literatura, navštíví toho, kdo je vypsán. I tak se může stát, že se mnoho nedozví. Začne proto pátrat ve fakultní knihovně, případně v dalších relevantních odborných knihovnách. Hledat bude v zásadě tři typy prací: knihy, výzkumné práce a stati v odborných (případně i jiných) časopisech.

Hledání knih a výzkumných prací je snazší – slouží k tomu předmětové katalogy. Pod heslem „fotbal“ však Honza nalezl jediný titul, který se týká dějin kolektivních her. O fotbalovém fandění, tím méně chuligánství, nenašel vůbec nic. Začne proto hledat také pod příbuznými hesly (například sport, kolektivní hry, fandění, chuligánství, mládež apod.). Podobným způsobem brouzdá po internetu. Podívá se také do zmíněné práce o dějinách kolektivních her, o jaké tituly se její autor opírá. V seznamu použité literatury zde hledá texty, které by se mohly zabývat fotbalem, nebo fanděním obecně. Všechny tituly, o nichž se takto dozví, jsou východiskem jeho další práce. Zběžně je čte (metodou pohybující se na pomezí „přesýpacích hodin“ a „síta“⁷⁵) a pořizuje si rešerši (bibliografický seznam) relevantních titulů. Záhy zjišťuje, že na některé práce naráží opakovaně. S velkou pravděpodobností jsou to tituly, které jsou pro téma fandění ve sportu a fotbalu základní. Seznámí se s nimi proto podrobněji. Prolistuje je, přečte si některé pasáže a opět se dívá, na které práce jejich autoři odkazují.

Trochu namáhavější je hledání časopiseckých statí. Předmětové katalogy statí v knihovnách zpravidla nenalezneme. Takové katalogy sice existují na internetu, týkají se však jen zahraničních časopisů, a to jen těch nejvýznamnějších. Existuje také časopis, a to i v internetové podobě, který přetiskuje abstrakty odborných statí publikovaných ve významných zahraničních odborných časopisech v členění podle vědních oborů. V některých archívech bývají

⁷⁵ Viz kapitolu 2.1.

i vyhledávače, v nichž lze zadat rešeršní dotaz. Honza však chce psát o fotbalovém chuligánství u nás, potřebuje proto především texty v češtině. Musí proto opět postupovat výše naznačenou metodou „sněhové koule“. Odkazy na některé časopisecké stati nalezneme v knihách, další odkazy v těchto statích. Záhy zjistí, že určité časopisy se opakují. S největší pravděpodobností jde o časopisy pro jeho téma klíčové, a prozkoumá je proto podrobněji. Trochu hloupě je, že se může orientovat jen podle názvů článků. Naštěstí většina časopisů uvádí v posledním čísle každého ročníku podrobný seznam statí daného ročníku. Další informaci poskytly abstrakty vytipovaných článků, někde dokonce našel klíčová slova.

Stručně řečeno, v této fázi dělá Honza dvě věci na jednou. Za prvé pořizuje rešerši (nejlépe na kartičky) s poznámkami, nako-lik se zdají být jednotlivé tituly pro dané téma slibné, a dalšími údaji, které se dozví z katalogu a vybraných prací; nezapomíná na signatury. Tím za druhé zároveň zjišťuje, do jaké hloubky je dané téma prozkoumáno, jaké dílčí problémy jsou už zpracovány, které se teprve řeší apod. Oba tyto typy informací mu pak pomohou při konkretizaci výzkumného záměru a rozhodnutí o metodě, jíž bude postupovat.

Dejme tomu, že toto pátrání Honzu dovedlo ke zjištění, že poměrně dobře jsou zpracovány dějiny fotbalového chuligánství a že existuje několik prací věnovaných problému násilí a vandalismu spojeného s fotbalem. Zároveň zjistil, že existují i nějaké empirické výzkumy, zejména zaměřené na problémy násilí. Bohužel však jen v západních zemích. O fotbalovém chuligánství u nás, kromě dvou velmi obecných statí, nenalezl prakticky nic. Co s tím? Psát o chuligánech v zahraničí na základě několika výzkumů, jejichž výsledky (v podobě výzkumných zpráv nebo odborných statí) se budou pravděpodobně velmi obtížně získávat, asi nemá velký smysl a naplánovat vlastní reprezentativní výzkum na téma „násilí v českém fotbale“ je utopie. Fotbalové chuligánství však Honzu začalo zajímat ještě víc a rozhodně se tohoto tématu nechce vzdát. Při podrobnějším listování některými pracemi narazil na konstatování, že chování fotbalových fanoušků je ritualizované. Vzpomněl si na poslední zápasy, které viděl, a uvědomil si, že fanoušci skutečně provádějí jakési rituály. A vida, má téma i metodu. Rituály fotbalových fanoušků u nás – strukturované pozorování.

Tím dospěl do druhé fáze první etapy, kdy původně velmi mlhavé téma získalo ostřejší obrysy. Je rozhodnuto o metodě, a navíc se Honza dozvěděl něco o literatuře. To vše je však stále ještě příliš obecné. Nyní musí projekt konkretizovat s ohledem na podmínky, v nichž se nachází. Je v jeho silách provést reprezentativní šetření chování fotbalových fanoušků na českých stadionech pomocí strukturovaného pozorování? S největší pravděpodobností není – nemá k tomu dostatek zkušeností, času a především financí. V daném čase a vlastními silami by však mohl zvládnout polostrukturované pozorování chování fanoušků jednoho z významných fotbalových klubů. Pokud se zaměří na pozorování nejvýznamnějších utkání v nadcházející fotbalové sezóně, mohl by formulovat několik solidně podložených hypotéz a to pro bakalářskou práci stačí. Aby takové pozorování vedlo k smysluplným závěrům, musí být dobře připraveno. V první řadě je třeba si ujasnit a přesně vymezit, co je v dané souvislosti rituál. Znamená to opět se vypravit do knihovny a hledat literaturu o rituálech, nejlépe takových, které se vztahují ke kolektivním sportům, a rozšířit o ni rešerši. Práce bude mít dvě části. První bude spíše kompilací věnovanou rituálu a vyústí v jeho vymezení pro potřeby výzkumu. Druhá bude zprávou o sběru dat, jejich analýze a výsledcích. V závěrečné diskusi pak bude mimo jiné vhodné zhodnotit účelnost zvolené definice (operacionalizace) rituálu. Zbývá už jenom rozmyslet harmonogram a projekt je v zásadě hotov.

V tomto příkladu vedla rešerše k rozhodnutí kombinovat práci s literaturou s empirickým výzkumem. Ne vždy však nalezneme téma, které by nás zajímalo a jež bychom byli schopni dovést až do roviny empirického výzkumu. Jak už o tom byla několikrát řeč, velmi často bývají daty práce jiných autorů. Postup je stejný jako v Honzově příkladu.

Někdo – dejme tomu Michal – chce napsat práci o přátelství. Třeba proto, že přátelství považuje za velmi důležitý sociální vztah a přitom si nevzpomíná, že by se o něm v nějaké učebnici nebo kursu něco bližšího dozvěděl. Na začátku je tedy opět velmi nekonkrétní představa nebo přání dozvědět se něco o přátelství ze sociologického hlediska. Na základě prvního mapování dostupné literatury Michal zjistil, že přátelství má řadu velmi různorodých aspektů (přátelé a řešení rodinných problémů, celoživotní přátel-

ství dnes a v tradiční společnosti, přátelé a nevěra, vliv přátel na spotřební chování, přátelství a sociální přehrady atd. atd. – toto je jen nepatrné torzo celé problematiky). Téma je zjevně neobyčejně široké a zahrnuje řadu dílčích problémů, což znamená, že se v práci bude muset soustředit jen na jeden z nich.

K takovému zjištění by Michal možná dospěl v každém případě, bez projektu však asi až po úmorné práci, z níž by nakonec využil jen zlomek, a přitom by se nedostal do problému dostatečně hluboko. V projektu je proto třeba vyhmátnout jasně definovaný problém – jednoznačnou otázku. Příliš obecná otázka – jen vágně formulované téma – by ho zavedla do těžce řešitelných, či zcela neřešitelných potíží. Zcela neschůdné je například téma „Přátelství ze sociologického hlediska“. Vždy je lepší se orientovat na konkrétní problém, pokud možno takový, který lze formulovat v podobě jednoduché otázky; např. „Snižují rozdíly v sociálním statusu pravděpodobnost, že mezi lidmi vznikne přátelství?“. Odpověď na takovou otázku by ovšem vyžadovala relativně rozsáhlý empirický výzkum. Tomu by se Michal rád vyhnul. Vráti se proto ke zjištění, že téma přátelství má sice řadu aspektů, avšak žádný z nich není hlouběji rozpracován – k žádnému z nich nenalezl rozsáhlejší materiál (literaturu, výzkumy), který by bylo možno zpracovat. Toto zjištění ho stálo poměrně značné úsilí. Prostudoval řadu textů a zjistil, že téměř každý pojednává o přátelství ze zcela jiného aspektu. To však neznamená, že na svůj původní záměr – psát o přátelství ze sociologického hlediska – musí rezignovat.

I tuto, na první pohled zcela zbytečnou, námahu může zužitkovat například tím, že se pustí do analýzy vybraných sociologických textů věnovaných přátelství. Zpracovat všechny v čase, který má k dispozici, však nelze. Musí proto přesně specifikovat kritérium výběru textů, aby bylo naprosto zřejmé, o čem bude jeho analýza vypovídat. Zcela nahodilý výběr, v němž by byl například jeden text některého z klasiků, interně publikovaný výzkum Výzkumného ústavu obchodu, několik statí z časopisů, které byly zrovna v knihovně, a textů, na něž narazil na internetu, nevypovídá vůbec o ničem. Kdyby se však zaměřil na základní anglicky psané sociologické časopisy (například orgány sociologických společností v západoevropských zemích) v devadesátých letech XX. století a provedl úplný nebo dostatečně velký náhodný výběr

statí, které se zabývají přátelstvím, mohla by jeho analýza vypovídat například o tom, o jaké aspekty přátelství se západoevropští sociologové v daném období zajímali a jak je zkoumali.

Zpracovat a nechat si schválit projekt diplomové práce je na většině fakult povinné a většinou také bývá taxativně vymezeno, co vše má obsahovat. Tyto požadavky mívají následující společné jádro:

1. Téma práce a otázka, na niž má práce odpovědět.
2. Stručná charakteristika problému, rámcová charakteristika dosavadního stavu poznání.
3. Předpokládaná metoda.
4. Předběžná struktura práce.
5. Časový harmonogram (případně finanční rozpočet).
6. Výchozí literatura (základ rešerše).

Obecně lze říct, že z dobře specifikovaného tématu vyplyne i nejhodnější metoda. Zvážíme-li časové možnosti a jsme-li nuceni vystačit s vlastními silami (což je případ většiny diplomových prací ve společenských vědách), nemáme se už o čem rozhodovat, metoda je dána podmínkami. Podceňovat bychom neměli ani předpokládanou strukturu práce, a to zejména s ohledem na požadovaný rozsah. Čím kratší práci máme psát, tím spíše je třeba se vyhnout nejrůznějším historizujícím úvodům apod. a přejít co nejrychleji k meritu věci. Harmonogram samozřejmě vychází z povahy práce a času, jenž je k dispozici. V seznamu literatury uvádíme stěžejní díla, k nimž jsme dospěli v první etapě rešeršní práci, tj. základní teoretické tituly a práce, o něž se budeme opírat.

Diplomové práce a pokud možno ani seminární práce apod. by se neměly opírat o různé výňatky z odborných textů publikovaných v různých antologiích nebo čítankách. V každém oboru existuje tzv. zlatý fond nejslavnějších textů, jejichž znalost patří k základní výbavě každého (byť jen začínajícího) odborníka v dané oblasti. Většinou jde o vybrané pasáže z daleko rozsáhlejších textů publikované v různých antologiích nebo studijních čítankách. Výhodou takových kompendií je, že se studenti poměrně rychle a snadno seznámí se zlatým fondem, aniž musí číst rozsáhlá díla. Tak jako ve všem, i v tomto případě za určitou výhodu něco zaplatíme. Známe-li určitou pasáž rozsáhlé práce, byť klíčovou, neznamená to, že známe práci celou, natož pak myšlenky

jejího autora. Do zmíněných čítanek se většinou vybírají typické pasáže představující klasiky jako reprezentanty základních teoretických směrů. Taková ukázka však přináší zjednodušující a zploštěný obraz jejich díla. Uchýlil-li se klasik k některému z tzv. redukcionismů, například Durkheim ke konsenzuálnímu výkladu společenského řádu, není to proto, že by neviděl, že soužití lidí přináší také konflikty, ale proto, že ho více zajímalo, co společnost spojuje, než co ji rozděluje. V učebnicích a čítaných však bývá z didaktických důvodů prezentován jako reprezentant tzv. konsenzuálních teorií a vybírány jsou jen ty pasáže z jeho díla, v nichž hovoří o řádu a solidaritě. Čítanky a antologie lze proto považovat pouze za východisko pro základní orientaci v oboru na počátku studia. O díle a myšlenkové bohatosti jednotlivých autorů se z nich dozvíme velmi málo. Jsou vhodné pouze pro účely výuky a rozhodně na nich nelze stavět vlastní odbornou práci. Chceme-li využít děl klasiků nebo významných současných autorů pro vlastní práci jako východiska nebo argumentu apod., musíme se seznámit s celkovým kontextem konkrétních pasáží, tj. s původním textem v jeho úplnosti. Zcela nepřijatelné je opírat odborný text (byť jen studentský) o různé popularizační práce určené laické veřejnosti, jejichž cílem je informovat o nějaké teorii nebo díle čtenáře, jenž není v daném oboru vzdělán.⁷⁶

Standardní součástí každé odborné práce a rozsáhlejšího odborného textu bývá kapitola, jejímž cílem je zhodnotit základní literaturu vztahující se k danému tématu. Duffková [c.d.: 66] v této souvislosti rozlišuje anotované rešerše (sopis anotací vybraných textů) a rešerše studijní⁷⁷, jejichž součástí je stručné, či podrobné zhodnocení vybraných dokumentů a informací, které obsahují. Taková rešerše je souvislým textem, který lze publikovat

⁷⁶ Zde se samozřejmě nabízí otázka, jak poznat odbornou literaturu. Podat nějakou jednoduchou, jednoznačnou a přitom vyčerpávající definici zřejmě není možné. Obecně řečeno jsou odborné texty ty texty, které jsou určeny odborné veřejnosti, někdy i texty odborníků určené zainteresované veřejnosti laické. Není-li si student jist, udělá nejlépe, poradí-li se s konzultantem, vedoucím semináře apod. a postupně si tak vypěstuje potřebný cit. Vždy ho však zcela diskvalifikuje odkaz na populární výklad nějaké teorie, výsledků bádání apod. zveřejněný v nedělních přílohách denního tisku nebo společenských časopisech a magazínech typu Reflex, Vlasta, Xantypa apod.

⁷⁷ Šesták hovoří o literární rešerši [Šesták 2000: 46].

samostatně v podobě tzv. přehledové stati.⁷⁸ Základním cílem a smyslem takové kapitoly, která následuje hned za úvodem, je zhodnotit dosavadní bádání v oblasti výzkumu, o němž text referuje. Jde o nezbytnou součást každé vědecké práce, která má dvojitý význam. Za prvé, autor takto prokazuje, že k výzkumu přistupuje se znalostí věci a že jeho bádání je na vyšší doby, neboť navazuje na nejnovější poznatky. Za druhé, čtenář odborník, který není specialistou v daném oboru, získá základní informace o problému, jemuž je práce věnována, a specialista v oboru snadno zhodnotí, zda a v čem lze práci považovat za přínosnou. V rámci kritické rešerše – tj. rešerše hodnotící přínos a omezení dosavadních přístupů – autor zpravidla ukáže, v čem považuje svůj přístup nebo zjištění za odlišné od dosavadních a v čem vidí jeho přínos.

Ačkoli základním východiskem studijní i kritické rešerše je bibliografie, která je součástí projektu, bylo by rozhodně chybou nejdříve všechny tyto práce přečíst a začít psát kapitolu věnovanou přehledu literatury. Kritická (či studijní nebo literární) rešerše je sice jednou z prvních kapitol práce z hlediska logiky výkladu a pohodlí čtenáře, práce na ní však postupuje i pořizováním podkladů a jejich analýzou. Během podrobného studia a zpracovávání textů často zjistíme, že některé práce, od nichž jsme si mnohé slibovali, se nám vlastně nehodí, zatímco texty, které jsme v původní bibliografii uvedli spíše jako doplňkové, přinesly mnohou inspiraci. Často také objevíme práci, o níž jsme neměli tušení a která je nakonec pro text klíčová. Důvodů může být více, nejčastěji to bývá tím, že jsme při práci na projektu texty prošli příliš zběžně nebo jsme cíle práce na základě podrobnějšího seznámení se s literaturou modifikovali a tudíž se zaměřili i na jinou než předpokládanou literaturu. Teprve když jsme dospěli k základním závěrům naší práce, víme zcela přesně, které z titulů, s nimiž jsme pracovali, jsou pro ni základní, jak konkrétně se k ní vztahují a proč jsme například některý titul, byť běžně považovaný pro dané téma za základní, nevyužili, případně že dosud opomíjený text vede k nějaké nové hypotéze (či případně objevu).

Rešerše bývá povinnou součástí prací doktorských a spíše fakultativní v pracích magisterských. Pokud jde o bakalářské práce, zpravidla se nepředpokládá, že student na této úrovni zvládne

⁷⁸ Přehledové stati je věnována kapitola 4.3.4.

téma v celé šíři a bude schopen zhodnotit současný stav v daném oboru, byť velmi úzce vymezeném. To však neznamená, že v bakalářské práci, tím méně v práci magisterské, lze tuto etapu pominout zcela. Účelně ji nahradí stručné zhodnocení literatury, o níž se práce opírá.⁷⁹ V něm student minimálně prokáže, že se opírá o literaturu, která je tématu práce relevantní, a že mu neunikla práce, která je k danému problému považována za základní. Měl by zde také uvést důvody (a omezení), které ho k výběru dané literatury vedly, v kterých ohledech na jednotlivé práce navázal nebo jak jich jinak využil, případně v jakém směru je dále rozvinul, či proč zvolil přístup jiný.

Teprve když máme alespoň v hrubých rysech hotovo jádro práce, přikročíme ke zhodnocení literatury. Nejprve rozhodneme, které texty považujeme pro naši práci za základní, a jen o těch budeme podrobněji referovat. Jejich hodnocení zpočátku jen v základních tezích včleníme do makety textu – buď do úvodu, nebo do pasáže věnované metodě a datům. Předběžné hodnocení titulů z hlediska jejich významu pro naši práci zahrnujeme do svých poznámek a anotací i v případě, kdy neplánujeme samostatnou kapitolu věnovanou literatuře. Pomohou nám při zpřesňování makety. Co to tedy maketa textu je a jaký má pro naši práci význam?

Hlavní zásada:

Čas věnovaný projektu ušetří nepříjemná překvapení a zklamání při psaní a dokončování textu.

6.2 Maketa textu

Maketa textu je podrobným projektem textu. Začíná vznikat více méně automaticky v průběhu pátrání po literatuře (a její četby). Mnohdy existuje jen v hlavě autorově, případně v podobě několika kartiček z kartotéky. Začátečník však udělá lépe, bude-li maketu tvořit průběžně jako tezovitý text. Jde tedy o podrobnější teze, k nimž dospíváme během analýz, a to nejlépe s odkazy na

⁷⁹ Většinou proto bývá také tato kapitola pojmenována „Výchozí literatura“, případně „Teoretická východiska“ apod. Nazývat ji, zejména v bakalářských pracích, přehledem nebo rešerší by bylo poněkud přehnané, ne-li komické.

konkrétní pasáže prací, o něž je opíráme; s citáty a parafrázemi, komentáři a průběžnými závěry, které budou pro náš text nejdůležitější a které postupně doplňujeme a přeskupujeme. Při práci na maketě často zjistíme, že je třeba se k některým textům vrátit nebo ještě nějaké dohledat atd. Není proto ekonomické začít formulovat vlastní text dříve, než máme pocit, že je celý text v zásadních obrysech včetně závěrů v podobě makety připraven. Při konstrukci makety často zjistíme, že některé teze nejsou dostatečně podloženy, že vzhledem k času a podmínkám není zatím v našich silách je detailně rozebrat a podpořit argumenty, a že proto bude lepší od nich, byť třeba prozatím, upustit a více se soustředit na jiný aspekt výzkumné otázky. Tím text uchráníme před nepotřebnými odbočkami a zbytečnými detaily. Málokdo dokáže v zájmu kvality textu obětovat už napsaný text vztahující se k tezi, která musela být opuštěna⁸⁰, což znamená ponechat ho v zásuvce, či rovnou zahodit. Takové pasáže, kterých se autor neodkázal vzdát, často zcela zbytečně hyzdí jinak dobrý text. Čím více času a trpělivosti věnujeme konstrukci makety textu, tím méně takových pasáží, s nimiž se těžce loučíme (a někdy nerozloučíme), napíšeme.

Konkrétní podoba makety závisí na povaze práce a stejně významně na dosavadních zvyklostech, zkušenostech a letoře autora. Představuje první, spíše heslovitou variantu plánovaného textu, nebo jen soustavu kartiček, případně doplněnou o základní kostru textu v písemné podobě. Může být také souborem tezí s odkazy na kartičky, případně výpisem z databáze s poznámkami apod. V ideálním případě zahrnuje nástin přehledu literatury, která je podstatná pro závěry, jež předkládáme, základní zjištění a argumenty, o něž je opíráme, a stručný náčrt (jen v bodech) závěru textu. Promýšlet v této fázi úvod je většinou ztráta času. K mnoha změnám v logice výkladu a někdy i v hlavních zjištěních dojde ještě při psaní a revizi textu. Vzhledem k tomu, že úvod má dát návod ke čtení, je racionální ho psát až před editací. Při tvorbě makety se soustředíme především na logickou návaznost jednotlivých tvrzení a netrápíme se konkrétními formulacemi – maketa nemusí být srozumitelná nikomu jinému než nám. Teprve když jsme se vypořádali se všemi pochybnostmi a máme

⁸⁰ V angličtině se k tomu váže úsloví „kill your darlings“ = zabij své miláčky.

ve věci jasno, je text po věcné stránce hotov a můžeme přikročit k psaní první (pracovní) verze výkladu.

Práce na maketě může být v zásadě nekonečná, protože každé nové uspořádání většinou skýtá nový pohled na celý problém, takže jednotlivé teze postupně nahrazujeme novými. Píše o tom například Ulrich Beck v knize *Riziková společnost*: „Tato kniha v mnoha ohledech odráží, jak se autor učil a postupně dospíval k objevům. Na konci každé kapitoly jsem byl moudřejší než na začátku. Byl jsem ve velkém pokušení celou knihu na základě jejich závěrů přepsat a promyslet znovu. Neudělal jsem to, nikoli však z nedostatku času. Kdybych to totiž udělal, vznikla by opět jen nová mezietapa“ [Beck 2004: 8]. Je proto nutné si v určitém okamžiku říct dost, prohlásit maketu za hotovou a pustit se do psaní.

Hlavní zásada:

Čas věnovaný konstrukci makety je prevencí zbytečně vynaložené práce.

6.3 Pracovní text a jeho revize (věcné úpravy)

Čím je maketa lépe připravena, tím spíše jsme ušetření stresujících pocitů, jež se zmocňují řady začátečníků nad nepopsaným listem papíru (či monitorem počítače) a jimž se říká syndrom první věty. Máme-li před sebou maketu, můžeme vlastně začít kdekoli, nejlépe od kapitoly nebo teze, o níž se nám nejlépe píše. Problém s první větou je tak daleko snadněji řešitelný, spíše odpadá zcela. Nelze však vyloučit, že i v takovém případě se někdo k první větě nemůže odhodlat a stráví nad ní někdy i desítky minut. V takovém případě se doporučuje začít jakoukoli větou. Třeba i tím, jak jsme bezradní, jak se nám vlastně psát nechce a nevíme čím začít. Prvních několik vět většinou nakonec stejně zcela přepíšeme, či zahodíme, protože se musíme nejdříve tzv. rozepsat. Stručně řečeno, na první věty nemá smysl plýtvat časem.

Než se dáme do psaní, měli bychom si rozmyslet, v které mluvnické osobě hodláme výklad podat. K dispozici máme tři možnosti: v první osobě jednotného čísla (tzv. ich forma) nebo množného čísla (tzv. plural maiestaticus), nebo zcela neosobně. Každá z těchto forem má své zastánce a kritiky. V zásadě

jde o věc osobního vkusu. Vydavatel však určitě bude trvat na tom, abychom se v textu důsledně drželi jen jedné z uvedených možností. Přeskakujeme-li v pracovní verzi mezi singulárem a plurálem, nebývá snadné text sjednotit (s neosobním stylem bývá méně problémů). Musíme vyhledávat každou formulaci, což stojí čas a vyžaduje velké soustředění, které bychom mohli využít při hledání jiných nedostatků, jichž je vždy víc než dost. Proto je dobré se rozhodnout hned na začátku a tohoto rozhodnutí se důsledně držet.

Při psaní první verze textu, zejména řešíme-li složitější problém, ještě stále přemýšlíme především o problému a jeho řešení a méně se soustředíme na formulace a strukturu výkladu. Velmi často se stává, že v této fázi předkládáme problém tak, jak jsme do něj pronikali a jak jsme ho řešili, držíme se logiky svých úvah. Později se však ukáže, že pro čtenáře je tato logika nestravitelná a obtížně pochopitelná. Chceme-li problém skutečně vyložit, musíme postup výkladu zcela otočit nebo k němu přistoupit z jiného úhlu pohledu apod. Jinými slovy, zatímco při psaní pracovní verze je v centru naší pozornosti problém, v revizi se zaměříme na čtenáře a snažíme se problém i jeho řešení (včetně postupu) podat co nejjednodušeji.⁸¹ Není samozřejmě na škodu věci ukázat, že nejde o triviální otázku, a je jistě vhodné seznámit čtenáře i s tím, jaké problémy bylo třeba vyřešit (a které se třeba zatím vyřešit nepodařilo). Nicméně čtenář má být s problémy pouze seznámen, neměli bychom od něj očekávat, že se bude podílet na jejich řešení tím, že ho budeme nutit, aby se prokousával obtížně stravitelným textem. Chce-li být autor dobře pochopen, nestačí, bude-li se vyjadřovat srozumitelně, ale měl by myslet na čtenářovo pohodlí i v dalších ohledech. Je proto v jeho nejvlastnějším zájmu vybavit čtenáře jasným a jednoznačným vodítkem, jak text číst. K tomu slouží nejen úvod, ale též struktura celé práce.

Není vůbec přehnaným tvrzením, že čtenář je spolutvůrcem textu, a to neméně významným než autor. Stejně jako nemůže text vzniknout bez autora, nemá-li žádného čtenáře, jako by neexistoval. Nemluvě o tom, že četba jakéhokoli textu, nejen

⁸¹ Autor by vždy měl umět bez váhání odpovědět na otázku „proč právě tahle věta, tenhle výraz je na tom a tom místě?“ [Sgall, Panevová 2004: 159].

odborného, je jeho interpretací. Záleží na tom, jaké zkušenosti a znalosti čtenář má, jak pozorně nebo ledabyle text čte, na které pasáže se soustředí více a které jen přelétne. Stejně důležité je, zda je naladěný na stejnou notu jako autor, či zda se naopak na daný problém nebo celý svět dívá ze zcela jiného zorného úhlu. I autor je čtenářem svého textu, někdy až příliš kritickým, jindy zcela nekritickým. Ve většině případů – zejména bezprostředně poté, co text dokončil – však vidí výrazně jiný text, než který před ním skutečně leží. Jen autor ví, s jakými záměry text psal, co kterou větou myslel a o čem chce čtenáře přesvědčit. Vše, co chtěl do textu vložit, v něm také vidí, a to i když se mu nepodařilo myšlenky a představy do písemné podoby převést, protože se příliš soustředil na problém a zapomněl na čtenáře. To by měl mít na mysli už při psaní pracovní verze. Bývá to však někdy obtížné i pro zkušené autory. Čím je problém náročnější, tím více se plně soustředíme na jeho vymezení a řešení a tím méně jsme schopni přemýšlet o sdělnosti formulací a struktuře textu z hlediska výkladu. Těmto aspektům textu věnujeme samostatnou pozornost v jeho revizi (revizích), kdy si v první řadě musíme uvědomit, komu je text určen – kdo bude jeho nejpravděpodobnějším čtenářem.

Nejprve musíme zvážit, nakolik mohou být potenciální čtenáři obeznámeni s problémem, jemuž se věnujeme, a jak složité texty jsou pravděpodobně zvyklí a tudíž schopní číst. Nejde o žádné specifikum odborné literatury. Anotace prakticky každé knihy zahrnuje informaci o tom, jakému typu čtenářstva je kniha určena, a to i tehdy, jde-li o beletrii. U knih pro děti a mládež bývá vyznačeno, pro kterou věkovou kategorii je kniha nejvhodnější, u knih pro dospělé se často uvádí informace o tom, co lze od čtenáře očekávat z hlediska náročnosti a charakteru (knihy pro zábavu a rozptýlení, naučná literatura, literatura faktu, knihy k zamyšlení apod.). Anotace odborných prací zpravidla zahrnuje informaci o tom, zda jde o knihu určenou laické veřejnosti, případně studentům (začínajícím, či ve vyšších ročnících), široké odborné veřejnosti, či specialistům úzce zaměřeným na danou problematiku. U odborného časopisu zpravidla víme, nakolik specializovaným odborníkům je určen.⁸²

⁸² Tak například *Sociologický časopis* je určen méně specializovaným čtenářům zajímajícím se o sociologii, zatímco *Biograf* předpokládá čtenáře hlouběji obeznámené s biografickou sociologií a orientované spíše na kvalitativní výzkum.

Nakolik se nám podaří trefit do čtenářů, ať už tím, že adekvátně informujeme, komu je text určen, či že dobře odhadneme odbornou úroveň a očekávání dané čtenářské obce (v případě časopisů, konferenčních sborníků apod.), přímo ovlivní, zda budou spíše našimi spojenci, nebo nevstřícnými kritiky. Budeme-li je unavovat v jejich prostředí notoricky známými věcmi, či naopak vycházet z nerealistických předpokladů o jejich znalostech, takže pro ně text bude nesrozumitelný, je téměř jisté, že v lepším případě náš text odloží nedočet a v horším jej budou interpretovat v náš neprospěch. Nebudou se snažit nám porozumět nebo nebudou ochotni si povšimnout, co nového v dané souvislosti přinášíme. Pro jedny bude jen dalším z mnoha neužitečných textů na otřepané téma a pro druhé třeba nesrozumitelnou houští slov, jíž autor předstírá vysokou odbornost nebo se snaží zamlít, že k dané problematice nepřináší nic zajímavého. Není nic platného, že ke staré otázce přistupujeme nově a přicházíme se zárodkem zcela originálního řešení, pokud o tom čtenáře nepřesvědčíme.

Čtenářem studentských textů je především pedagog, jenž práci zadal. Ten zpravidla spadá do kategorie specialistů, či širší odborné veřejnosti. V každém případě by měl explicitně stanovit základní požadavky, jež na text klade, a to včetně toho, komu má být text určen. Sotva bude vyžadovat vysoce odborný text, zejména od studentů nižších ročníků. Osobně od studentů nižších ročníků vyžadují, aby své texty orientovali na své kolegy. Potenciálním čtenářem takových textů je potom člověk z hlediska znalostí zhruba na stejné úrovni jako autor, který však nebývá s problémem, jehož se text týká, tak dobře seznámen, protože o něm s největší pravděpodobností ještě nic nepsal. Studenti proto musí své závěry i argumenty dostatečně srozumitelně vysvětlit, což předpokládá, že dané problematice sami dobře porozuměli. Bakalářské práce bývají obvykle orientovány na širší sociologickou veřejnost, autor magisterské práce se může obracet k čtenářům specializovanějším.

Podaří-li se nám napsat text odpovídající znalostem a očekávání čtenářů, nemáme ještě vyhráno. Samo o sobě to nezaručuje, že čtenář bude naším spojencem a bude číst text tak, jak si přeje. Může se stát, že přehlédne hlavní myšlenku a tudíž i přínos naší práce, nebo závěry analýzy bude interpretovat jinak než my,

protože si třeba nevšiml důležitého detailu. Variant takové dezinterpretace existuje nesčetné množství. Nezkušený autor mívá sklon případnou kritiku nebo polemiku odbyt konstatováním, že čtenář (konzultant, oponent, kritik nebo recenzent) nepochopil jeho záměr, či text nečetl dostatečně pořádně. To nelze vyloučit. Daleko častěji však problém není v čtenáři, ale na straně autora, jenž nevěnoval dostatečnou péči tomu, aby mu byl dobrým průvodcem svým textem.

Nejefektivnějším postupem při revizi textu je vytisknout pracovní verzi v dvojitém řádkování a s širšími okraji, abychom měli co nejvíce prostoru na poznámky a vpisky. Text čteme s tužkou v ruce. Vyplatí se mít po ruce i další papíry (nebo otevřený nový soubor v počítači), kam si poznamenáváme nové formulace delších pasáží, nové pasáže apod. Poté, co jsme takto celý text prošli a upravili, zaneseme úpravy do souboru, uložíme ho a nejméně týden (čím déle, tím lépe) se věnujeme něčemu jinému. V této velice důležité, a proto nepominutelné, fázi si textu nevšímáme a snažíme se na něj zapomenout, abychom od něj získali patřičný odstup a dokázali si pak při jeho revizi alespoň přibližně představit, jak ho bude číst ten, kdo problém s námi nepromýšlel, nečetl práce, o něž se opíráme, text s námi nepsal a vidí jen, co jsme napsali.

Velice užitečné je také dát práci někomu přečíst a požádat ho o připomínky. Je dobré si však uvědomit, že připomínkovat vznikající texty je velmi náročná a nevděčná práce. Diskuse nad prvními verzemi textu vždy vyžadují mnoho trpělivosti, taktu, vstřícnosti nejen od toho, kdo se k textu vyjadřuje, ale také od autora. O připomínky bychom jistě měli požádat konzultanta. Měli bychom tak činit s vědomím, že jsme mu dali na čas a soustředění náročný úkol a jeho poznámky bychom měli přijmout s pochopením a s vědomím, že nám chce spíše pomoci než uskodit. Je také dobré si uvědomit, že náš text není jediný, k němuž se konzultant vyjadřuje. Nikdo však, ani konzultant, nemusí mít ve všem pravdu. Nemá ovšem smysl se s ním vášnivě dohadovat, či mu (třeba po obhajobě) vítězně sdělit, že skutečně pravdu neměl – nebo naopak na něj svalovat vinu za případný neúspěch. Všechny připomínky k textu musí autor zvážit sám. Jen on je odpovědný za to, kterým z nich vyhověl a které nepřijal, což nebývá snadné.

Nejen začínající autoři bývají zaskočeni tím, že v textu je vlastně něco jiného, než v něm sami vidí, a velmi neradi si přiznají, že se vyjadřují zkratkovitě, či naopak příliš komplikovaně, v obou případech tedy nesrozumitelně. Nezřídka mají tendenci reagovat podrážděně a obviňovat každého, zejména prvního čtenáře svého textu, z nepozornosti, podjatosti nebo dokonce snížené chápavosti, neznalosti apod. Musím přiznat, že tento stav myslí znám i z vlastní zkušenosti. Jakkoli dobře vím, že první verze žádného textu nemůže být dokonalá, nejsem bezprostředně po tom, co se s připomínkami seznámím, schopna je přijmout zcela bez emocí. Jako většina lidí se zmítám mezi pocitem vlastní neschopnosti na jedné straně a přesvědčením, že text připomínkoval ignorant, na straně druhé. Nejlepší strategií je proto zachovat se dle přísloví „ráno moudřejší večera“: vyslechnout nebo přečíst si připomínky, vyčkat, až opadnou emoce, a teprve potom (čím později, tím lépe – rozhodně ne dříve než druhý den) se věcně zamyslet a zvážit, proč asi recenzent tak „špatně chápe“ a zda by nebylo lepší mu (respektive čtenářům) čtení usnadnit.

Hlavní zásada:

Při revizi textu mít především na mysli čtenáře.

6.4 Editace textu (formální a jazyková úprava)

Je přirozené předpokládat, že písemný projev studentů společenských věd bude na vysoké jazykové úrovni, a to nejen z hlediska bohatého slovníku spolu se schopností se přesně vyjadřovat, ale také pokud jde o kultivovanou větnou stavbu a členění textu. Realita je však taková, že textů splňujících toto očekávání je stále méně. Naopak přibývá textů s pravopisnými a gramatickými chybami, jejichž autoři neznají pravidla interpunkce a často se uchylují k hovorovým, nezřídka dokonce slangovým obrátům trivializujícím jazyk na nejvyšší představitelnou míru. Setkávám se i s texty, jejichž autoři nedokáží správně tvořit odstavce, nebo na členění textu do odstavců rezignovali zcela. Příčin bude více, výukou češtiny počínaje⁸³ přes skutečnost, že ne všichni studenti

⁸³ Mám tím na mysli zejména marně kritizovanou praxi, kdy se žáci na základních školách učí spíše o jazyce než jazyk sám.

společenských věd čtou tolik, kolik se očekává, až k pronikání trivializace jazyka, zejména v podobě anglicismů a reklamní češtiny, do masových sdělovacích prostředků. Co mohu chtít od mladých lidí, kteří zcela přirozeně a rychle přejímají nové výrazy, když jsem se sama přistihla, že jsem vzdor svému konzervativismu automaticky použila přihlouplý módní výraz, který se mi navíc v zásadě protiví.

Některé gramatické chyby (zejména shoda podmětu s přísudkem a špatná interpunkce) vznikají editací textu na počítači. Dříve ve strojopise pořízeném mechanickým psacím strojem (nemluvě o rukopise) každá oprava často znamenala přepsat celou větu, a tu napsal člověk správně. Dnes, kdy lze jednoduše opravovat jednotlivá slova nebo přehazovat celé pasáže, aniž je nutné napsat větu znova, zůstane po takovém zásahu čárka, kde nemá být, či naopak jinde chybí, vytratí se shoda podmětu s přísudkem apod. Protože se autor soustředí především na smysl, uniknou mu zejména ty jazykové nedostatky, jichž by se při běžném psaní nikdy nedopustil. Při editaci textu je proto dobré se zaměřit na gramatiku, i když jsme si jisti, že v ní chyby neděláme.

Zdá se mi proto, že z jazykového hlediska dnes lze bezpodmínečně požadovat (nejde-li o práci literárněvědnou) alespoň gramatickou správnost a základní zásady strukturace textu⁸⁴ a vysokou jazykovou úroveň ocenit zvlášť. Studenti, kteří mají problémy s pravopisem a gramatikou (a není jich bohužel málo), by v žádném případě neměli spoléhat na vlastní síly a už vůbec ne na automatické opravy textových editorů. Při editaci konečné verze textu by měli požádat o spolupráci někoho, kdo si je v tomto ohledu jist, a po takové jazykové revizi už by do textu neměli zasahovat.

Text má být členěn do kapitol (případně subkapitol) úměrně své délce. Působí komickým dojmem, je-li členěn do kapitol, z nichž mnohé nepředstavují více než několik řádků. Používáme-li víceúrovňového číselného označení jednotlivých kapitol, je také třeba zkontrolovat, zda i poslední verze dodržuje základní logiku tohoto členění (nepředchází-li třeba kapitola 3.3.4 kapitolu 3.2.1 apod.).

⁸⁴ Základní pravidla stylistiky odborného textu a členění do odstavců lze nalézt v práci Čmejrkové a kol. [1999]. Výbornou příručkou věnovanou odbornému vyjadřování je práce Sgalla a Panevové [2004].

I tyto formální úpravy vyžadují celou práci přečíst znovu. Tentokrát se však snažíme odpoutat od obsahové stránky textu a soustředit se jen na jeho formu. Základní chybou je zasahovat při editaci do textu po obsahové stránce. Málodko je schopen se zároveň soustředit na formu i obsah. Úpravy, které nás napadnou na poslední chvíli při konečné editaci textu, nebývají dobře promyšlené a zpravidla textu nepomohou, spíše mu uškodí a někdy mohou i zdeformovat jeho základní myšlenku. Dodatečné opravy, například v podobě „errat“⁸⁵, která jsou vložena do svázané práce (případně přinesená až k obhajobě), už zpravidla nenapraví základní dojem, který si oponent (konzultant) odnesl z četby deformovaného textu. Zvláštní pozornost je třeba věnovat poznámkovému a odkazovému aparátu. Často se stává, že v textu zůstanou poznámky k některé z předchozích verzí, či naopak některé poznámky chybí. Zkontrolovat je také třeba odkazy, aby v seznamu literatury byly ty zdroje, o něž se práce opírá, a to zcela přesně (ne jen přibližně). Každá fakulta (katedra) vydává základní pravidla, jichž je třeba se při formální úpravě textu držet (obsah a forma titulní stránky, norma odkazového aparátu, rozsah apod.).

Všechny výše uvedené detaily kazí, či umocňují dojem, jež práce vyvolává. Není-li mezi dvěma pracemi po obsahové stránce výrazný rozdíl, přičemž jedna je po formální stránce bezchybná a druhá nedotažená, bývá první hodnocena lépe. Mnohokrát jsem si ověřila, že čtu-li práci, která je po formální stránce odbytá, jsem – bez ohledu na svou snahu být nestrannou – předpojatým čtenářem i po obsahové stránce.

Hlavní zásada:

Nejrozumnější je požádat někoho z kolegů, aby text po formální stránce přehlédl. Více očí více vidí, textový editor naopak nevidí nic.

6.5 Abstrakt

Ke každému rozsáhlejšímu odbornému textu (stati) je autor povinen pořádit abstrakt, jenž je stručnou informací o jeho cílech a závěrech (viz kapitolu 3.1). Už bylo řečeno, že abstrakty se pu-

⁸⁵ Erratum znamená omyl (poklesek).

blikují jednak spolu s texty, ale též zcela samostatně ve specializovaných periodikách. Musí být proto srozumitelné i tehdy, nemá-li čtenář stať k dispozici. Pokud například autor ve stati zavádí nový pojem nebo zkratku apod., neměly by v abstraktu figurovat bez příslušného vysvětlení. Na druhé straně v abstraktu nesmí být nic, co nenalezneme ve stati, o níž informuje. Protože jde o co možná nejstručnější informaci, měl by autor v abstraktu informovat především o tom, co původního text přináší. Do abstraktu rozhodně nepatří obecně známé skutečnosti, ani citace jiných prací. Aby informace byla zcela jednoznačná, je třeba se vystríhat mlhavých (neurčitých) tvrzení. Dovednost napsat výstižný abstrakt patří k vysokoškolské kvalifikaci a je třeba se jí naučit. Abstrakty jsou proto povinnou součástí diplomových prací a podle mého názoru by měly být součástí každé práce seminární.

Z abstraktu musí být přinejmenším zjevné, jakému problému nebo tématu je stať (práce) věnována a k jakým základním závěrům její autor dospěl. Délka abstraktu by neměla přesahovat 20 řádků (150–200 slov), resumé (summary) zhruba 80 řádků (500–800 slov).⁸⁶ Lze však jen souhlasit s Šestákem, že nemá smysl určovat délku přesně; základním požadavkem je úspornost a věcnost [Šesták 2000: 85]. Někdy stačí pár vět, jindy je třeba být poněkud obsírnější. Abstrakty také nabývají různých forem z hlediska typu informací a jejich uspořádání. Lze se tak setkat i s různými typologiemi abstraktů.⁸⁷

Běžné jsou abstrakty z hlediska obsahu čistě popisné, které jsou vlastně stručným obsahem textu; Čmejrková a kol. je nazývá tematické [c.d.: 72–74]). V těchto abstraktech autor jen vyjmenuje problémy, jimiž se v textu zabývá. Takové v zásadě deskriptivní abstrakty bývají strukturovány stejně jako text, o němž informují; jsou uspořádány lineárně. Autor postupně vyjmenovává jednotlivá témata v tom pořadí, jak se objevují v textu. Lineární tematický abstrakt čtenáře informuje, o čem všem a v jakém pořadí text pojednává. Stejně jako každý abstrakt je ovšem uveden informací o hlavním tématu textu, jako je tomu v níže uvedeném příkladu.

⁸⁶ Rozdíl mezi abstraktem a resumé viz kapitolu 3.1.

⁸⁷ Viz např. [Šesták 2000: 84–86] a [Čmejrková a kol. 1999].

Lineární tematický abstrakt:

Práce se zabývá vztahem mezi třídními zájmy a politikou. Autor nejprve definuje třídu a poté se zabývá problémem delegace moci. V této souvislosti poukazuje na skutečnost, že politik se pohybuje v jiném prostředí než ti, jež zastupuje. Politické diskuse tak kopírují názorovou strukturu populace jen částečně. V závěru jsou definovány dva sociální prostory, kde v jednom (politická sféra) se rozhoduje o druhém (voličstvo).

Na základě takového abstraktu jsme schopni si udělat poměrně přesný obrázek o tom, v jakém kontextu autor daný problém pojednal, zpravidla se však nedozvíme nic o základních zjištěních nebo závěrech, k nimž dospěl. Tuto informaci poskytuje jiný typ abstraktu, tzv. rematický (réma znamená myšlenkové jádro). Máme-li co nejstručněji vystihnout jádro sdělení, zpravidla se to nezdaří, postupujeme-li lineárně. Rematický abstrakt většinou nesleduje linii výkladu, ale je především kompaktním shrnutím základní myšlenky (závěrů) bez ohledu na to, jak je práce strukturována, a proto se mu také z hlediska uspořádání říká globální. Pro srovnání uvádím globální rematický abstrakt stejného textu jako ve výše uvedeném příkladu abstraktu lineárního tematického.

Rematický globální abstrakt:

Práce se zabývá vztahem mezi třídními zájmy a politikou. Politici se opírají o třídní zájmy, protože je potřebují k tomu, aby prosadili své zájmy proti zájmům ostatních politiků. Jsou sice odpovědní těm, koho reprezentují, avšak konkurenty jim jsou ostatní politikové. Třídní zájmy, ač představují reálné zájmy různých sociálních skupin, jsou proto používány zcela uměle k vytváření antagonistických emocí a tlaků ve společnosti jako celku, aby sloužily cílům jednotlivých skupin politiků.

Na rozdíl od tohoto příkladu, jehož cílem bylo ukázat rozdíl v typu informace, již tyto dvě formy podávají, bývají lineární abstrakty delší a podrobnější než globální. Zatímco globální abstrakt zpravidla představuje jen jeden odstavec maximálně o 20 řádcích (150–250 slov), lineární (někdy též nazývané strukturované) bývají často členěny do čtyř odstavců. Takové abstrakty nalézáme nejčastěji u empirických statí a mívají v zásadě tuto strukturu: první odstavec informuje o předmětu výzkumu a obecně hypoté-

ze, druhý shrnuje teoretická východiska, třetí stručně popisuje výzkumnou metodu a pracovní hypotézy. Hlavní zjištění předkládá odstavec čtvrtý. Poněkud rozsáhlejší, a zpravidla lineární, bývají abstrakty příspěvků prezentovaných na konferencích (o 25–50 % delší než abstrakty statí).

Stejně jako každá klasifikace i tato představuje spíše ideální typy, jimž se skutečně abstrakty pouze blíží. Nejčastěji se setkáváme s různými smíšenými formami. Rozhodně nelze předepisovat, kterou z nich kdy použít. Nicméně týká-li se stať empirického výzkumu, je vhodnější zpracovat abstrakt popisný. U ostatních statí (zejména komparací a teoretických statí) je často informativnější abstrakt globální, který autora nutí, aby svůj přínos charakterizoval v komprimované podobě a nedůležité detaily ponechal stranou.

Studentům i jejich textům podle mého názoru jen prospívá, jsou-li nuceni psát globální rematické abstrakty. Nutí je totiž, aby se zamysleli se nad tím, o čem skutečně jejich text pojednává, jaká je jeho hlavní myšlenka, zda se vůbec zabývají nějakým problémem a jak ho řeší. Pokud v lineárním tematickém abstraktu pouze informují o textu, často si vůbec neuvědomí, že práce, kterou napsali, nemá s odbornou statí nic společného.

Jistým problémem je rovněž jazyková stránka abstraktu, jenž je zhuštěným neboli kondenzovaným vyjádřením statí. Dosahuje se ho propojováním několika vět v souvětí (souřadná nebo podřadná), nahrazením slovesných tvarů určitých infinitivy, případně přechodníky (ty však už dnes jen málokdo umí utvořit správně) nebo jinými pasivními slovesnými tvary (podstatná nebo přídavná jména slovesná apod.) [Čmejrková a kol. 1999: 74]. Proto je třeba vždy zkontrolovat, zda jsme stručnosti nedosáhli na úkor sdělnosti, aby nakonec nebylo rychlejší prolístovat celou stať, než zdlouhavě dešifrovat abstrakt.

Hlavní zásada:

Sdělnější než deskripce je abstrakt sdělující hlavní myšlenku textu.

6.6 Odborným textem by měla být i seminární práce

Nabízí se otázka, zda je nutné se výše naznačeného postupu držet i při psaní různých kratších textů, které studenti píší během studia. Nejčastěji to bývají nejrůznější seminární práce nebo práce vyžadované jako předpoklad splnění studijních povinností spojených s určitým kursem apod. Rozsah takových prací zpravidla nepřesahuje 10 normostran a téma bývá často předem dáno. Je i v takovém případě nutné začít projektem a výzkumem v knihovně? Je nutné vytvářet maketu tak krátkého textu? Má smysl k takovým textům pořizovat abstrakt? A vůbec, postupují takto profesionální odborníci, když píší kratší odborné texty?

Zkušený odborník zpravidla zcela vynechá první dvě etapy, tj. přehled o literatuře, formulaci problému a výběr metody, protože tato rozhodnutí automaticky vyplývají z jeho dosavadní práce. Bylo by zvláštní předpokládat, že se rozhodne psát stať, nemluvě o knize, na téma, o němž dohromady nic neví. Odborné texty jsou nejčastěji výsledkem předchozí badatelské činnosti, za níž samozřejmě stojí nějaký projekt, z něhož autor při psaní textu, často jen podvědomě, vychází. Nežřídka je ovšem v situaci, kdy se rozhodne zabývat problémem, jež zatím promyslel jen částečně a jehož dořešení předpokládá zpracovat další literaturu. V takovém případě nejprve udělá inventuru ve své kartotéce a bibliografiích, získá základní představu o tom, o které se především bude opírat, a zjistí, které si bude muset opatřit. Při té příležitosti se ujistí, zda mu neunikla nějaká nová významná práce k danému tématu. Při studiu takto vytipované literatury reorganizuje a doplňuje kartotéku. To znamená, že rozmyslí projekt textu a zároveň vytváří jeho maketu. Ani ten nejzkušenější autor nezačne studovat literaturu bez předběžného plánu, stejně jako nezačne psát bez jasné představy o textu jako celku. Takový plán nebo koncepci většinou nemívá v podobě písemného projektu, spíše jde o nějaký náčrtek ve stručných bodech a výběr z kartotéky.

Podle mých zkušeností je dobré, mají-li studenti nějaký projekt – byť jen v náznavu – pro každou písemnou práci, zejména píšou-li svůj první odborný text. Při práci na projektu si většinou uvědomí, co vše zpracování tématu, které si vybrali, bude vyžadovat, a včas redukuje původní představy, které bývají v důsledku nezkušenosti málokdy realistické. Práce na projektu je donutí si uvědomit, jak

velký prostor (povolený rozsah práce) a čas mají k dispozici, což je vede k zúžení a tím k zpřesnění tématu. Původní mlhavé a často neuskutečnitelné představy tak začnou nabývat zřetelnějších obrysů a věcné střizlivosti. Musí-li student zpracovat projekt, je také jistá naděje, že ho to přiměje vydat se do knihovny, kde zjistí reálnou dostupnost knih, které ho zajímají. Možná si dá i včas záznam na knihu, bez níž se neobejde, a nezačne práci psát na poslední chvíli.

Postupně jsem proto začala vyžadovat (nebo alespoň doporučit⁸⁸) projekty pro všechny odborné texty, které studenti v mých kursech píšou, zejména v prvním ročníku. Praktičnost tohoto požadavku nakonec většina studentů ocení, protože v diskusi nad projektem pochopí, jak romantické byly jejich původní představy. Tím, že jsou nuceni řadu věcí promyslet předem, ušetří mnoho času, který by strávili snahou dosáhnout cíle přesahujícího jejich možnosti. Odpadnou také případné pocity méněcennosti, kdy ne jeden student přičítá neúspěch namísto nedosažitelnému cíli své neschopnosti. Studenty se proto snažím systematicky vést k tomu, aby své práce konzultovali a aby na konzultace chodili připraveni, tj. s projekty (případně maketami) vznikajícími textů. Projekt a později maketa činí konzultace produktivními, neboť jsou zárukou, že student přichází s konkrétními otázkami a jasnou představou, co se chce dozvědět. Přijde-li se „jen tak poradit“, zpravidla se s ním velmi rychle rozloučím s tím, ať si nejdříve rozmyslí, co chce vědět (a to zjistí při práci nad projektem). Projekt v této souvislosti plní dvě funkce. Vedle toho, že strukturuje myšlení, práci na textu a tím i text, je zároveň přínosným nástrojem spolupráce mezi studentem a pedagogem.

Osvědčilo se mi také vyžadovat u všech textů, které studenti píšou pro kurzy, jež vedu, abstrakt. Nemálo z nich má totiž sklon psát práce, které nemají téměř nic společného s odbornými texty, zejména proto, že vlastně vůbec nechtějí nic sdělit; jen píšou povinný text. Vědí-li však, že budou muset na několik řádků napsat kromě toho, o čem text pojednává, také k jakým hlavním zjištěním dospěli, jsou nuceni si nějakou otázku (byť zcela formální) položit a explicitně na ni odpovědět, což je přiměje dát práci

⁸⁸ Studenty motivuji slibem, že za práce, jejichž projekt se mnou prodiskutovali, přebírám částečnou odpovědnost.

alespoň základní strukturu odborného textu.⁸⁹ Abstrakty krátkých textů představují i jisté pohodlí pro mne, usnadňují mi totiž jejich četbu a hodnocení. Kvalita prací bývá velmi často patrná už z abstraktu a na něm lze také autorovi nejsnáze a nejnázorněji ukázat základní nedostatky textu, které je často náročné jednoznačně identifikovat v houští nic neříkajících a často až chaotických vět a odstavců nekvalitní práce.

Z hlediska žánru seminárních prací dávám jednoznačně přednost komparacím, nejčastěji však dostávám kompilace. Už jsem se zmínila, že ty studenti mylně považují za snadnější. Z pedagogického hlediska považují komparace za klíčové. Analytickému myšlení, střizlivosti a intelektuální kázi při psaní se studenti podle mého názoru naučí nejlépe právě na nich. Nutí je systematicky myslet a referovat o svých zjištěních. Kromě toho se ve většině prací, bez ohledu na žánr, nějakému srovnání téměř nelze vyhnout. Drobnější studentské texty (různé seminární práce a referáty) v podobě kompilací bývají jen zřídka zdařilé především proto, že autor nemá dostatek času ke studiu a utřídění relevantní, byť jen té základní, literatury. Problémem je také rozsah textu. Předložit smysluplnou kompilaci na 8–10 normostranách je náročný úkol i pro zkušeného autora, což teprve pro začátečníka.

V psaní kompilací však studentům nebráním, je-li hlavním cílem zadané práce přinutit je ke čtení. Pokud postupují správně, může být kompilace účinnou cestou, jak se o určitém problému dozvědět co nejvíce a dobře mu porozumět na základě samostatné četby. Musí pročíst několik textů zabývajících se daným tématem, takže jej vidí z různých úhlů a v různém podání, což jim umožní do problematiky proniknout hlouběji a lépe jí porozumět. Zda člověk nějakému problému skutečně porozuměl, si ověří, je-li nucen ho konzistentně vyložit. Přestože takové kompilace zpravidla ústí ve spíše banální zjištění, cestou, jež k nim vedla, se studenti mnohému naučí, a to jak z hlediska poznatků, tak i pokud jde o schopnost číst a psát odborný text.

Recenzní statě zadávám jen mimořádně, a to opět s cílem studenty přinutit, aby si přečetli alespoň některá zásadní (zejména klasická) díla oboru. Jde-li o závěrečnou práci semináře, jehož náplní je tzv. řízené čtení, nerada formuluji cíl požadované

⁸⁹ Abstrakt krátkého textu často dobře nahradí jeho maketu.

seminární práce, tj. zcela konkrétní otázky, na něž má student v práci odpovědět. Takový postup sice studentům šetří čas a námahu, které musí vynaložit, jsou-li nuceni stanovit si konkrétní téma sami, na druhé straně se však tím pro ně psaní seminární práce může stát poněkud nudnou záležitostí. Zjistila jsem také, že stanovím-li zadání přesně, poškozují svým způsobem i sama sebe. Mohu se totiž ochudit o zcela nový pohled na text, o němž si třeba myslím, že už mne ničím nepřekvapí. Některé studentské práce bývají v tomto ohledu neobyčejně inspirativní. Dilema, v němž se takto ocitám, většinou řeším kompromisem. Snažím se vést studenty k samostatnosti, k tomu, aby textu kladli své vlastní otázky, a radím jen těm zcela bezradným. I v tom případě se snažím spíše provokovat než dávat hotové nápady. Často ovšem nezbyvá než rezignovat a prostě vypsát několik témat.

Hlavní zásada:

Práce studentů by už od prvního ročníku měly vyhovovat alespoň formálním nárokům na publikovatelný odborný text.

7. Hlavní zásady ústního projevu (prezentace)⁹⁰

Výsledky své práce odborníci a badatelé předkládají svým kolegům k posouzení a diskusi nejen v písemné podobě, ale také na různých pracovních zasedáních, konferencích a sympoziích ústně, v podobě kratších sdělení nebo delších přednášek. Schopnost srozumitelně referovat o výsledcích své práce patří k pracovním povinnostem prakticky ve všech profesích, k jejichž výkonu se požaduje vysokoškolské vzdělání (a je tedy součástí vysokoškolské kvalifikace). Tento typ dovedností studenti získávají v rámci seminářů, ověřují si je a zdokonalují pasivní i aktivní účastí na studentských konferencích. Prokazují je zejména u závěrečných zkoušek a obhajob diplomových prací. Nejprve vystupují v seminářích, které jsou v nižších ročnících většinou organizovány tak, aby plnily zároveň dva cíle. Prvním z nich je vést studenty k systematickému čtení odborné literatury a druhým naučit je o přečteném sdělně informovat. Seminář bývá organizován buď tak, aby každý z jeho účastníků přečetl jiný text a seznámil s ním ostatní, nebo čtou všichni tentýž náročný text a diskutují o jeho interpretaci. V obou případech se učí smysluplně ústní formou předložit a vyložit výsledky svého samostatného studia před publikem, v druhém navíc i tomu, jak diskutovat a vést diskusi. Na mnoha fakultách jsou organizovány tzv. diplomové semináře, v jejichž rámci studenti předkládají dílčí výsledky své práce. Tento typ seminářů rovněž plní dvě funkce. Kromě toho, že diplomanty nutí k soustavné práci, zprostředkovává jim také zpětnou vazbu, nezaangažovaný pohled na jejich úsilí v podobě připomínek a doporučení kolegů i pedagoga, jenž seminář vede. Sledovat, s jakými problémy se potýkají kolegové a jak je řeší, je rovněž užitečné.

Ve všech uvedených případech jde buď o krátká sdělení, jež mají být především podkladem k diskusi, nebo o přednášky (tzv. referáty), které jsou rozsáhlejší informací spojenou s výkladem. Na začátku studia jde spíše o zprávu o nějakém odborném textu, později o výklad problému opírající se o studium většího počtu prací, případně o vlastní výzkum. Na příkladech seminárních prezentací nastíním základní zásady mluveného projevu a přidám

⁹⁰ V této kapitole vycházím především z vlastních zkušeností, jež jsem konfrontovala s příslušnou kapitolou práce Z. Šestáka [2000: 174–188], kterou považuji za užitečnou, spíše však pro odborníky v přírodních a technických vědách.